

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ СИЁСИЙ ҲАЁТИДА ТОҒЛИ ТОЖИКЛАРНИНГ ЎРНИ

**(Мухаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат - таворих” асари
маълумотлари асосида)**

МЕСТО ГОРНЫХ ТАДЖИКОВ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

**(по сведениям сочинение «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада
Хакимхана)**

THE PLACE OF MOUNTAIN TAJIKS IN THE POLITICAL LIFE OF THE KOKAND KHANATE

**(according to the work “Muntakhab at-tawarikh” by Muhammad
Hakimkhan)**

Абдукаримов Жамолиддин Ахмадалиевич

Академик Б. Гафуров номли Хужанд давлат университети тожик халқи тарихи кафедраси
доценти

e-mail: abdukarimov_1979@mail.ru

Тел: +992 92 832 07 79

Аннотация.

Мазкур мақолада сўз Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярмидаги сиёсий вазияти ва унда тоғли тожикларнинг ўрни таҳлил қилинган. Мавзуга оид масалалар Қўқон хонлиги тарихнавислик мактабининг йирик вакили Мухаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таварих” асари маълумотлари асосида келтирилган.

Аннотация.

В данной статье анализируется политическая положения Кокандского ханства в первой половине XIX века и роль горных таджиков в ней. Вопросы, связанные с темой, изложены на основе информации труда «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана, одного из крупного представителя историографической школы Кокандского ханства.

Abstract.

This article analyzes the political situation of the Kokand Khanate in the first half of the 19th century and the role of mountain Tajiks in it. Questions related to the topic are presented on the basis of information from the work “Muntahab at-tawarikh” by Muhammad Hakimkhan, one of the major representatives of the historiographic school of the Kokand Khanate.

Калим сўзлар.

Ўрта Осиё, “Мунтахаб-ат-таварих”, Мухаммад Ҳакимхон, Олимхон, Умархон, Ражаб-қушбеги, девонбеги.

Ключевые слова.

Средняя Азия, “Мунтахаб- ут- таворих”, Мухаммада Хакимхана, Алимхан, Умархан, Раджаб-кушбеги, девонабеги.

Key words.

Central Asia, “Muntahab-ut-Tavorikh”, Mukhammad Khakimkhan, Alimkhan, Umarkhan, Rajab-kushbeghi, devonbeghi

Мухаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таварих” номли асари Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид нодир манба ҳисобланади. Мазкур асар беш боб, ўн икки тоифадан (фаслдан) иборат бўлиб, унинг хронологик

худуди “олимнинг яратилишидан” то XIX асрнинг 40-чи йилларини ўз ичига олади.

“Мунтахаб ат-таворих”- нинг бешинчи боби ўн иккинчи тоифаси хажман катта бўлиб, асарнинг ярмини ташкил этади ва асосан Қўқон хонлиги таърихига бағишланган.

Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари ўрганилишининг муҳим чихати шундаки асарда сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносибатлар билан биргаликда, Қўқон хонлигида олиб борилган давлатчиликнинг муҳим компонентларидан бири бўлган маъмурий бошқарув тизимига оид бошқа манбаларда умуман учрамайдиган маълумотлар ўрин олган. Муҳаммад Ҳақимхоннинг бу борадаги асарда келтирилган маълумотлари ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради, чунки асар муаллифи Қўқон хонлари билан қариндошлик алоқалари мавжуд бўлиб, қисқа муддат бўлсада давлат бошқарури ишларида фаёл қатнашган эди [4: 25-6].

Муҳаммад Ҳақимхон Қўқон зодагонлар оиласида туғулиб, она томонидан Қўқон хони Норбўтабийнинг (1770-1799) невараси, Олимхон (1799-1810) ва Умархоннинг (1810-1822) жияни эди, ота томонидан эса машҳук сўфи шайхлардан Аҳмад Хўжаги Косоний авлодидан эди. Ҳақимхоннинг отаси Маъсумхонтўра Қўқон хонлигида катта обрўга эга эдилар. Муҳаммад Ҳақимхон ёшлик чоғиданоқ тоғалари билан биргаликда ҳарбий юришларда, саройдаги турли тадбирларда қатнашиши унинг шаклланишида катта аҳамиятга эга эди.

Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари Ўрта Осиё халқлари жумладан тожик халқи тарихини ўрганишда муҳим нодир манбалардан бири ҳисобланади. Асарда хонлиқнинг сиёсий ва ҳарбий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган тожик халқи аجدодлари ҳақида нодир маълумотлар мавжуд.

Олимхон даврида Қўқон хонлигининг сиёсий аҳамияти ошади. У тоғли тожиклар: қаротегинликлар, шуғнонликлар, бадахшонликлар, эронликлар ва бошқалардан иборат ёлланма аскар қўшинлари тузади. Бу қўшин ҳокимиятни марказлаштириш учун курашда унинг суянчи, таянчи бўлиб у тузган катта қўшиннинг ядроси бўлиб қолади [2: 25- 26-6].

Қўқон хонлигининг асосий қўшинлари тожик сарбозларидан иборат бўлиб, улар ўз навбатида бир неча қисмларга бўлинган. Чунончи, унинг бир қисми- хоннинг шахсий сипоҳийлари бўлиб, саройда қоровуллик вазифасини бажарар эди. Улар ўртача 2000 кишидан кам бўлмай, анча мерган бўлиб, жанговарликлари учун “гала ботирлар” ёки хон гвардияси, деб ном олганлар [5: 33-6]. Бундан ташқари Олимхон тоғли тожикларга нисбатан махсус этибор қаратар, улардан иборат икки янги ҳарбий қўшин тузган эди: биринчиси 3700 нафардан иборат қаротегинликдан ва иккинчиси 2200 нафар дарвозликлар, бадахшонликлар, шуғнонликлар, рушонликлардан иборат эди. Мазкур ҳарбий қўшин хон хазинаси ҳисобидан маош, кийим бош, яроқ билан таъминланган. Тарихий манбаларда улар “мирбача”, “бекбача” номи билан тилга олиниб уларга нисбатан “тожик” этноними ишлатилган [1: 95-6].

Қўқон хонларининг тоғли тожикларга бўлган этиборининг яна бир сабаби улар ҳамisha қипчоқлардан ташвишда турганлар. Қипчоқлар, гарчи ўзларини ўзбек қавмларидан деб ҳисобласаларда, доимо қирғизлар билан якин туриб, кўчманчи ҳолда яшаганлар. Қипчоқларнинг асосий қисми Фарғона водийсининг Шахрихон, Балиқчи, Қора дарё билан Норин дарёси оралиғидаги жойларда яшар эдилар. Уларнинг хавфидан қутилиш учун Қўқон хонлари мунтазам қўшинларини маҳаллий гуруҳлар билан боғлиқ бўлмаган тоғли тожиклардан ва Ўрта Шарқдан чиққан сипоҳийлардан тузарди. Улар сарой гвардиясининг асосий қисмини ташкил этарди. Маълумотларга кўра, 1800 йилларда хоннинг 10 мингга якин суворийлар полки бўлган [3: 33-б]. Бундан ташқари хонларнинг тоғли тожикларга бўлган этиборининг ошиши ҳарбий қўшин бошлиқлари мазкур соҳада ўзига хос талиму тарбия ва тажрибага эга эмас эдилар. Бу даврда нафақат хонлик ҳудуди, балки Ўрта Осиё давлатлари ҳудудида ҳарбий бирор бир ҳарбий талим марказлари мавжуд бўлмаган [2: 35-б].

Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярми сиёсий ва ҳарбий ҳаётида муҳим ўринни эгаллаган шахслардан бири тоғли тожикларга мансуб Ражабқушбеги ҳисобланади. Муҳаммад Ҳакимхон Олимхон ва Умархон даврининг муҳим сиёсий ва ҳарбий воқеаларини ёритиш жараёнида Ражабқушбеги фаолияти ва унинг хонлик мавқесини оширишдаги хизматлари ҳақида тўлиқ маълумот берган.

Мазкур мақоланинг ёзилишидан мақсад ҳозиргача Ражабқушбеги фаолияти оид бирор бир махсус илмий тадқиқот олимлар томонидан амалга оширилмаган. Бундан ташқари Ражабқушбеги мисолида тожик халқи аجدодларининг Қўқон хонлиги сиёсий ва ҳарбий ҳаётидаги тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотларни олишимиз мумкин.

Муҳаммад Ҳакимхон асарида Олимхоннинг Тошкент мулки ҳокими Юнусхўжага қарши юриши тафсилотларини тасвирлаш жараёнида Ражабқушбегининг кўрсатган шужоати ва мардонаворлиги ҳақида шундай ёзади: “Тапнинг қисқаси шуким, ўша вақтда Юнусхожа саййидлик паноҳи Хонхожани урушда енгиб, қочиргани ва сўнг қўлга туширганидан қувончидан терисига сиғмаган эди. Чунки банги ҳаёлига “энди бу оламнинг тўрт бурчаги мендан каттароқ ҳурмат ва эътиборга лойиқ подшоҳ қолмади”, деган фикрлар келган ва мияси шундай истак ва манманлик ҳаваслари билан тўлганди. Бир куни ана шу ҳаёл орқасида кўнглига Хўқанд мамлакатларини эгалаш ҳаваси тушди. Ўша кезлари ўғилари ичида кичиги Ҳошимжон исмли фарзанди бўлиб, ўша ўғлига жуда дабдабали бир тўй қилиб бериш иштиёқида юрарди. Аммо, бундай тўйни ўтказишга етарлича маблағи ва керакли матоҳлари бўлмай, борида ҳам кўнгли тўлмасдан тўйни ўтказиш муддати кундан- кун орқага сурилиб бораётганди. Бу нарса банги ҳаёлидан жой олиб, беихтиёр, “амирлар урушга тайёргарлик кўриб, Хўқанд томон юзлансинлар ва фарзандимиз тўйини Хўқандни фатҳ этгач ўша ерда катта қилиб ўтказамиз”, дея буйруқ берди. Ўша амалга ошмас орзуда тез фурсат ичида қозоқ лашкари билан Хўқанд томонга юзланди... Бу юриш хабари амир Олимхон қулоғига етди. Дарҳол отланиб, елдек тезучар чопарни тезликда

Хўжандга Ражабдеворонбеги олдиға юборди, ўзи эса зўр бериб дабдаба билан фаридунлик шавкати парини темир дубулғали бошиға қадаб, Юнусхожаға қарши жанг сари юзланди. Ражабдеворонбеги воқеадан хабар топғач, Хўжандни холи ташлаб, лашкар билан тез суръатда кечасиёқ йўлга тушиб, бир окшом ичида дарёдан ўтиб олди ва ўзини Ғурумсарой мавзесиға етказди. Ўша вақтда Хонхожанинг катта ўғилари Юсуфалихожа ва Юнусалихожа қачон бўлса ҳам отаси қони учун ўч олиш мақсадида ўтирган бўлиб, булар ҳам ана шундай қасосли дамлар етишганидан фурсатни ғанимат санаб, тезликда барча амирлардан олдинроқ жанг майдониға етиб бордилар... Анча уриш- сўқиндан сўнг зафар насими амир Олимхон томонидан эсиб, Юнусхожа молу асбоб, сипоҳу хазинасини ташлаб, юрағида неча доғу ҳасрат билан қочиш қарорини ихтиёр айлади. Ул фалокатға тўла ҳалокат майдонидан не-не меҳнату машаққатлар гирдобида беш- олти нафар маҳрамлари билан зўрға қутулиб чиқиб, Тошканд томонға қараб қочди. Амир Олимхон эса қувлаб бориб, Тошканд кўшинидан бир бўлагини ўлдиришди, анчасини асир олдилар. Амир Олимхон бу катта ғалабани ғайбий атолардан бириға йўйиб, улуг фатҳ шукронасини адо этди. Ўша куни Юнусалихожа ва Юсуфалихожа ҳамда Ражабдеворонбегининг тожик амирлари мардлик намунасини кўрсатдилар...[5: 280- 283-б].

Умархон ҳокимият тепасиға келгандан кейин Ражабдеворонбегига нисбатан подшоҳона меҳрибонлик кўрсатиб, уни Тошкент шаҳри ҳокими вазифасиға тайинлади.

Муҳаммад Ҳакимхон Умархоннинг Дашти Қипчоқ тарафиға кўшин тортгани ва Туркистоннинг фатҳ этилиши воқеасини тасвирлаш жараёнида ҳам Ражабдеворонбегининг кўрсатган матонати ҳақида махсус қайд қилиб ўтади: “Амир Умархон келгуси йили баҳор фаслида Фарғона лашкари билан Тошканд томон юзланди. Сайхун дарёсидан кечиб, тоғ довонидан ўтғач, Қурама вилоятидаги Оҳангарон чўлғоҳиға кириб борди ва у ердан кўчиб, Тошканд вилоятиға кўш ташлади. Тошканд ҳокими Раҷабқушбеги хизматкорлик тариқи ва меҳмондорлик равишини бекаму кўст адо этди. Ўша вақтда ҳозир Туркистон номи билан машҳур ва султони авлиё Хожа Аҳмад Яссавий қабри жойлашган Ясси қалъаси амир Ҳайдар подшоҳ тасаруфи остида эди. Амир Умархон ул вилоятни эғаламоқни истаб, ба ҳақда амирларға маслаҳат солди. Шу чоғда йиғинда ўтирган Ражабдеворонбеги ўртадан чиқиб, агар жаҳон паноҳ ҳазратим каминани Тошканд ҳокимлигидан бўшатиб, ўз даргоҳлари остонасини ўпиш шарафиға муяссар қилиб Хўқандға олиб кетсалар, худо хоҳласа, ўзим шу Ясси вилояти фатҳиға мутасаддийлик қилгумдир, деб қолди. Амир Умархон унинг сўзини қабул қилди ва тўхтовсиз равишда ул вилоят сари юзланди. Тошканд вилоятидан чиққач, Ражабдеворонбегини лашкарнинг илғори қилиб, олдинроқ кетишға руҳсат берди. Ўзи отланиб, унинг орқасидан кетаверди. Ражабдеворонбеги урушқоқ ва ботир жангчилар билан Ясси томон равона бўлғач, ўн кунлик йўлни уч кеча-кундузда тез суръатда босиб ўтиб, қалъаға бир фарсахлик ерда ярим кечаси жангчиларини отдан тушириб, секин- аста қалъа томон юзланди. Тонг отмасдан Ясси кўрғонига етиб олишди. Дарвозаға етғач, қарасалар,

дарвозабонни ғафлат уйқуси элтибди. Жангчилардан бир нечтаси не азобда нарвонларни қалъа деворига шундай жипслаб ёпиштирдиларки, Бухоро минорасининг тош банди ҳақидаги ривоят одамлар ёдидан чиқиб кетди. Нарвон пиллапоясини битта- битта босиб, қалъа тепасига кўтарилдилар ва ўзларини таппа- таппа қўрғон ичкарисига ташлаб, дарвозахонага етдилар. Ноз уйқуда ётган дарвозабонларни барини қилич дами билан то қиёматгача уйғонмайдиган қилгач, бу жихатдан кўнгиллари тинчиб, дарвозани Ражабдевлонбегига очиб бердилар. Девлонбеги одамлари дарҳол ўзларини кутбул ақтоб султонил орифин Аҳмад яссавий мазори ичига урдилар. Ва бу букъа Амир Темур соҳибқирон қурдирган бинолардан бўлиб, жуда бир баланд иморатдир. Ким шу макон ичига кириб олса, шаҳар ўша кишиники бўлади деган нақл бор. Шаҳар аҳли ва Бухоро лашкари фалакнинг бу каби ўйинидан воқиф бўлгач, ҳайрат бармоғини тишлаганча бу балога не илож топишни билмай, ҳайрон ва саргардон туриб қолдилар, фарғоналик жангчилар эса қулларини қатл ва талон- торож учун чўздилар... Ражабдевлонбеги вилоятни эгалаш ишларидан қутулгач, амир Умархон олидига суюнчилаш учун одам юборди. Амир Умархон икки кундан кейин шаҳарга кириб борди ва тўппа- тўғри малаклар посбонлик қилувчи ул муқаддас даргоҳга етиб, зиёрат шартларини бажо келтирди... Амир Умархон Дашти Қипчоқ вилоятининг Ўқуз тоғдан то Хазар денгизигача ерларга тўла ҳукмрон бўлгач, Ясси ҳукуматини Шайх Бадал Мирзога берди. Ўзи Хўқанд тарафига қайтиб, Тошканд шаҳрига етишганда ўз ваъдасига вафо қилди Ражабдевлонбегини мансабидан озод қилиб, ўрнига Лашкар қўшбегини қўйди...[5: 342- 345-б].

Ражабқўшбеги йиллар давомида хонлиқнинг сиёсий ва ҳарбий мавқеини оширишда мардонавор хизмат қилган бўлсада, саройдаги баъзи бир фисқу фасодчиларнинг нопок амаллари натижасида Аҳси мавзесида фожеали қатл қилинади. Муҳаммад Ҳакимхоннинг маълумотига кўра Ражабқўшбеги умри муддати олтмиш олти йил бўлиб, тақрибан 1751- 1817 йиларда яшаган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи.- Тошкент, 1996.- 200 с.
2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии.- М.,1958.- 234 с.
3. Йўлчи Қосимов. Қўқон хонлиги тарихи очерклари.- Тошкент-Намангон, 1994.-78 с.
4. Маҳмудов Ш. “Мунтахаб ат-таворих”- Қўқон хонлиги давлат бошқарувига оид муҳим манба// Профессор Ҳамид Сулаймон номли република ёш манбашинослари ва матншиносларининг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжумани материаллари.- Тошкент, 2006.- 72 с.
5. Муҳаммад Ҳакимхон, «Мунтахаб ат- таворих» (форс- тожик тилидан таржумон, муқаддима, изоҳлар муаллифи Шодмон Воҳидов).- Тошкент, 2010.- 716 бет.

